

Rácz Szilárd

tudományos munkatárs

MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs

Bolyai+ ösztöndíjas

Széchenyi István Egyetem, Győr

DÉLKELET-EURÓPA TÉRSZERKEZETÉNEK ALAKULÁSÁRÓL¹

ABSZTRAKT

A tanulmány célja rövid összefoglalót adni Délkelet-Európa térszerkezetének alakulásáról. Ismertetésre kerülnek a térszerkezeti vizsgálatok főbb sajátosságai, majd az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatos formái és röviden a vizsgált térség európai kontextusai is. Délkelet-Európa egészére vonatkozóan több potenciális fejlődési út is körvonalazódik, négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására kerül sor, amelyek közül három az integrációval, felzárkózással számol különböző térbeli konfigurációkban, míg az utolsó a dezintegráció sokféle veszélyét összesíti. Összegzőképpen bemutatásra kerül Délkelet-Európa térszerkezeti képe.

KULCSSZAVAK: Délkelet-Európa, Balkán, térszerkezet, területi fejlődés.

Bevezetés

A térszerkezeti vizsgálatok alapvetően a térszerkezet alkotóelemeire, elrendeződésükre és/vagy viszonyaikra fókuszálnak (Nemes Nagy, 1998; Faragó, 2007; Szabó, 2015). Céljuk lehet annak megállapítása, hogy ezek az alkotóelemek milyen irányban fejlődhetnek a jövőben (Rechnitzer, 2013). Nem csak a múltbeli és a jelenlegi térszerkezet fontos, hanem a jövőbeli, amely spontán alakul, illetve tudatosan alakítható. A térszerkezeti jövőképek, scenáriók – mint elérendő vagy éppen elkerülendő, nem kívánatos társadalompolitikai célok (Faragó, 2005) – a területi politika, a területi tervezés (Rechnitzer–Smahó, 2011) leegyszerűsítve vizualizált célobjektumai, amelyek többnyire a kívánatos szakpolitikai beavatkozásokra is utalnak. A térszerkezeti elemzések közelítésmódja lehet földrajzi, területrendezési jellegű vagy regionalista, területfejlesztési szempontú, illetve előbbiek együttesen (Szabó, 2008). Bár sok mindennek lehet térszerkezete, általános szóhasználatban a térszerkezet a komplex, soktényezős társadalmi-gazdasági tér centrum–periféria viszonyaihoz kötődik (Szabó, 2015). A térszerkezet ábrázolásakor is többnyire ez az összetett jelleg érvényesül, amelyen az alkotóelemek

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

(csomópontok, tengelyek, zónák) együttesen, átfedésben jelennek meg, aminek a célja egy átfogó (általánosító vagy absztrakt) és egyúttal nagyon leegyszerűsített területi kép bemutatása (Haggett, 2006; Szabó, 2012).

Európa térszerkezeti képei

A következőkben az európai térszerkezet alakulásának trendjei Délkelet-Európa nézőpontjából kerülnek vázlatosan bemutatásra. A délkelet-európai országokat, illetve azok többségét is vizsgáló, nagyobb terjedelmű összehasonlító munkák száma csekély, néhány tanulmányra, európai uniós projektmunkára korlátozódik. Ennek oka, hogy a Balkán² egy folyamatosan zsugorodó része az európai területi kutatások fehér, illetve szürke foltja: egyáltalán nincs adat, nincs (területileg, módszertanilag) harmonizált adat, nincs friss adat (régiek az adatsorok), nincs megfelelő területi bontású adat. Ez még olyan egyszerű adatok esetében is előfordulhat, mint a népesség.

Az európai térszerkezetről alkotott elképzelések változatosak, a térképen megjelenített – egyre gyarapodó, a geodesign divathullámába illeszkedő – térszerkezeti ábrák és modellek különösen sokfélék (Probáld–Szabó, 2005). A tanulmány témája szempontjából két sajátosság mutatkozik meg ezekben az ábrákban. Egyrészt a Balkán, illetve annak nagy része jellemzően kimarad a vizsgálatokból vagy nem releváns térségként napjainkban is „üresen” marad a lényeg (a fejlettség, a csomópontok, fejlődési tengelyek, irányok stb.) megjelenítésekor. Ennek az adathiány éppen úgy okozója, mint az általános periférijelleg. (A félsziget területén mindenkor különböző etnikumok, kultúrák, vallások színes mozaik-ja létezett, amely miatt a történelmi folyamatok intenzitása mindig magas volt (Hajdú et al. 2007; Faragó–Rácz, 2010). Másrészt a tér kitüntetett pontjaiként szinte mindig megjelennek a modellekben a nagyvárosok, ahol a térszerkezet szempontjából fontos (népességi, gazdasági stb.) sűrűsödés tapasztalható.

Az 1980-as éveket megelőzően alig készültek a – II. világháború utáni – teljes európai térszerkezetre, városhálózatra ilyen ábrák. Összeurópai jelleggel a kontinens térfelosztásáról, lehatárolásáról folyt diskurzus (Sattler,

2 A Balkán-félsziget földrajzi fogalom, lehatárolása problematikus, mert széles nyakkal kapcsolódik a kontinens törzséhez. Északi határa frontier jellegű, nincs egyértelmű természetes határvonala. A Balkán (Zeune, 1808) inkább politikai fogalom (emellett persze kulturális is), amelyet a legtöbbször konkrét államokra használnak. A Balkán legalább két részre osztható, Kelet-Balkánra és Nyugat-Balkánra. Előbbi alatt Romániát és Bulgáriát, míg utóbbi alatt a jelenleg nem EU-tag balkáni országokat értjük (az Európai Tanács 1998-as bécsi nyilatkozata óta). Horvátország és Szlovénia praktikusán EU-csatlakozásukkal „hagyták el” a (Nyugat-) Balkánt. A Délkelet-Európa (Fischer, 1893) fogalmat egy szélesebb térségre használok, amely egyfajta (német és EU alapokon nyugvó) integrációs szemléletet is tükröz.

1971). Természetesen az adatok beszerezhetősége okán a népsűrűség és a városok népessége tette lehetővé az első keresztmetszeti vizsgálatokat, a teljes kontinensre kiterjedő ábrázolást (Kormoss, 1953). A szocialista rendszer összeomlásával és az Európai Gazdasági Közösség keleti bővítési terveivel párhuzamosan a nyugati fókuszú (a keleti blokkal nem foglalkozó) térképek és modellek – amelyeken a keleti és néha az északi országok még csak államhatáraikkal sem jelentek meg – az ezredfordulót követően kezdtek kiegészülni. Az uniós statisztikai rendszer fejlesztése óriási lehetőséget teremtett a területi és városkutatásoknak, amelyeket többek között az ESPON-program keretében készült kutatások összegezték, kiegészítettek, elmélyítettek az elmúlt évtized folyamán.

A közismert európai térszerkezeti ábrákon többféle szemlélet érvényesül. Leggyakrabban a centrum kerül kihangsúlyozásra, ennek legnagyobb hatását példája a Kék Banán (Brunet, 1989) és az Európai Pentagon (ESDP, 1999). A kontinensszintű centrum-periféria elképzelésekben a periféria üres, a potenciális új centrumok, zónák, tengelyek, irányok viszont sokszor megjelennek, már Brunet egyoldalúan interpretált (gerinc) ábráján is. Több kísérlet is történt új fejlődési zónák lehatárolására (Francia Banán, Német Púp, Uborka, Kereszt Banán, Gomba, Európai Napfényövezet, Japán Korridor, Vörös Polip, Kék Orchidea, Kék Csillag stb.), amelyek mind a Kék Banán kiegészítésére, bővítésére irányultak, ezek azonban kevésbé igazolhatók az eredeti modellhez képest, így a Kék Banán továbbra is erősen él a köztudatban és a területi kutatásokban (BBSR, 2011; Szabó–Farkas, 2014; Kincses et al. 2013). A térszerkezeti ábrák növekvő csoportja a policentrikusságot állítja középpontba, amit az elmúlt három évtizedben tapasztalható térbeli koncentrációs folyamat, a városok gazdasági funkcióinak átalakulása és a településhierarchián belüli munkamegosztás változása indokol. A kilencvenes években a területi kutatásokban és az EU regionális politikájában is megerősödött a nagyvárosok szerepe, ezért már nem homogén fejlett vagy fejletlen zónákban, hanem csomópontokban, városrégiókban, policentrikus struktúrákban írták le a térszerkezetet. Ennek első példája az Európai Szőlő (Kunzmann, 1992) volt, mely szerint az európai tér differenciált, összetettsége miatt nem írható le egyetlen magterülettel. Európát sokkal inkább a mozaikos, többközpontú fejlődés jellemzi, ahol az általános szomszédsági hatás, illetve hasonlóság egyre kevésbé érvényes (Fábián, 2011). Ezt az is magyarázhatja, hogy az uniós tagállamok szintjén kimutatható valamilyen szintű gazdasági konvergencia, a kevésbé fejlett országcsoporthoz az átlag irányába történő felzárkózása, de ez szubnacionális szinten a legtöbb esetben szétfejlődéssel jár együtt, mivel az integráció/felzárkózás szigetszerűen jelentkezik. Más elképzelések szerint

az európai térszerkezet sokkal összetettebb (Brunet, 2002), ezért egy ábrával nem lehet leírni (Conti, 2000), sőt, egyáltalán nem lehet ilyen módon modellbe sűríteni (Goddard, 1995).

Délkelet-Európa az európai térszerkezetben

Kelet-Közép-Európa az EU 2004. évi bővítése előtt alig jelent meg az uniós térképeken – bár fellelhető az egész kontinenst felölelő francia Európa-vízió (Durand et al. 1992). A leginkább elismert „keleti” koncepció a közép-európai Bumeráng (Gorzalak, 1996), amely a visegrádi országok posztszocialista területi fejlődését foglalta komplex térszerkezeti ábrába és kapcsolta össze a nyugati (német, osztrák) térségekkel, csomópontokkal. A német újraegyesítés és a hagyományos keleti, délkeleti német kapcsolatrendszer szintén több – leginkább Berlinit a rendszerbe kapcsoló – ábrát, koncepciót kitermelt, amelyek sokszor a visegrádi országok fővárosai, nyugati nagyvárosai felé is prognosztizáltak fejlődési tengelyeket.

Délkelet-Európa térségéből az euroatlanti integrációval párhuzamosan, illetve az EU magterületéhez viszonyított földrajzi fekvésük szerint „kerültek fel” az egyes államok, fővárosok az európai, illetve kelet-közép-európai térszerkezeti ábrákra. Elsőként a nyugati fekvésű Ljubljana és Zágráb. A korai hazai kutatásokban a kelet-közép-európai térszerkezeti ábrák többnyire elfogadták a Banán–Bumeráng elképzeléseket (Rechnitzer, 1998), az elemzések egyre gyakrabban a hazánkkal szomszédos keleti, délkeleti régiókkal, országokkal is kibővültek (Rechnitzer–Smahó, 2011). Az európai térszerkezeti elemzések alapján Kelet-Közép-Európa – konkrétan az EU keleti felének „bővülő” középső része – általánosítva egy félperiféria (Kincses et al. 2013, Egri–Tánczos, 2015). Egy köztes tér a nyugat-európai magterület és a keleti, délkeleti periféria között, amely csak holdudvara a centrumterületnek (Szabó–Farkas, 2014). Bár több elképzelés potenciális centrumterületként tekint rá – a Bumeráng és az Uborka mellett az Új Banán (SIC!, 2006) vagy a Közép-európai Pentagon (Leibenath et al. 2006) – ez a magterülethez viszonyítva nagyságrenddel kisebb súlyú, fontosságú és csak egyes részei (fővárosok, nyugati területek, néhány nagyváros) jelentik a centrumot. Ebbe a térbe a vizsgált országok közül az erős közép-európaisággal is bíró Szlovéniát mindenképpen, Horvátországot gyakran, néha pedig Romániát is beleértik.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség Délkelet-Európa európai kontextusban történő komplex elemzésére, ezért csak néhány rövid, karakterisztikus közös sajátosságot emelek ki. A népsűrűség tekintetében

Délkelet-Európa a kontinens átlagánál ritkábban lakott, az országok közül egyedül Koszovó és Albánia népsűrűsége haladja meg valamivel az EU-átlagot, a legsűrűbben lakott térségek a fővárosi régiók. A térségtípusok tekintetében a fővárosi és néhány nagyvárosi térséget leszámítva Délkelet-Európát predominánsan rurális régiók alkotják, amelyeknek részben természetföldrajzi és fejlődéstörténeti okai vannak. Az egy főre jutó GDP alapján Délkelet-Európa országai a kontinens legszegényebb államai közé tartoznak, az alsó harmadból csak Szlovénia emelkedik ki, de még nem éri el az EU-átlagát, a régiók közül egyedül a „szűken lehatárolt” Bukarest haladja meg az uniós átlagot. A térség európai viszonylatban alulurbanizált, egyedül Bulgária városlakóinak aránya haladja meg az európai átlagot. A több százézes nagyvárosok száma európai összevetésben alacsony. Funkcionális szempontból a három milliós nagyváros (elsőként Bukarest, majd Belgrád és Szófia) jelenti a térség városhierarchiájának csúcsát, ezek az európai nagyvároshálózat harmadik szintjén helyezkednek el (Nordregio, 2004; BBSR, 2011; GaWC, 2017). A Balkán-félsziget egészét tekintve a két peremmetropolisz, Athén és Isztambul lényegi szereplő.

Délkelet-Európa lehetséges térszerkezeti alakulása (jövőképei)

Doktori disszertációmban (Rácz, 2017) részletesen ismertetésre kerültek Délkelet-Európa országcsoportjainak (Kelet-Balkán,³ Nyugat-Balkán, posztjugoszláv EU-tagok) és egyes államainak fejlődéstörténeti előzményei, térszerkezeti jellemzői, a városhálózat átalakulási tendenciái.

Több potenciális fejlődési út is körvonalazódott. Ezek alapján négy lehetséges átalakulási irány megfogalmazására kerül sor a teljes térségre vonatkozóan, amelyek közül három az integrációval, felzárkózással számol különböző térbeli konfigurációkban (Duna, Közép-Európa, Nyugat-Balkán), míg az utolsó a dezintegráció sokféle veszélyeit összesíti.

³ Kelet- és Nyugat-Balkán a területi folyamatok szempontjából is elvált egymástól, hiszen míg a posztjugoszláv térségben az állam felbomlása (és annak módja) volt a fő hajtóerő, addig Romániában és Bulgáriában már a globális trendek (piacgazdaság, liberalizáció, euroatlanti integráció) érvényesültek. A román és bolgár EU-csatlakozás is alakított a térfelfogásokon, találkozni már olyan fogalomhasználattal (ESPON GROSEE projekt), amely Délkelet-Európa alatt az EU délkeleti tagállamait (Romániát, Bulgáriát, Görögországot) érti.

Az első lehetséges átalakulási irány a „legnépszerűbb” jelzővel is illelhető, hiszen napjainkban a Duna-régió mindössze egy EU-programteret jelent.⁴ A Duna városhálózat-alakító, területi fejlődésre gyakorolt hatása azonban nem csak a múltban, de napjainkban is érvényesül. A Duna felső és középső szakaszán jelentős népességkoncentráció erőteljesen jelentett a folyóhoz kapcsolódó kereskedelmi-ipari tevékenység, a folyót keresztező erővonalak találkozásánál számottevő kapcsolódási pontok fejlődtek ki, kialakult egy városias, domináns közép-európai zóna. A városhálózat szempontjából a Duna középső szakasza valóságos urbanizációs tengellyé vált (Linz–Bécs–Pozsony–Budapest), amely idővel tovább terjedt – bár nem összefüggő zónaként – délkeleti irányba, ami jelenleg Újvidék–Belgrád között érhető tetten. A folyó alsó szakasza ritkán lakott, vidéki jellegű. A Duna itt tartósan birodalmi határt alkotott, így a térsége is periféria maradt. Itt a szocialista városfejlesztés sem tudott jelentős változást elérni, egyrészt a keresztirányú kapcsolatok gyengesége miatt, másrészt a Duna alsó szakaszán a népesség és a gazdaság hagyományosan a tengeri kikötőkben koncentrációdik. Tehát a Duna folyásával egy irányban van egy fejlettségi lejtő, és ez a különböző fejlettségű szakaszok más jellegű fejlesztési igényeket indukálnak a jövőben is. A legeredményesebb fejlesztéseket éppen itt az alsó legelmaradottabb térségben lehet elérni. Az urbanizációs rátát tekintve is jellemző az északnyugat-délkelet irányú lejtő, bár a szocialista fejlesztés és az elmúlt évtizedek várossá nyilvánítási láza jelentősen csökkentette a különbségeket. Valójában azonban nem volt ilyen erőteljes a kisvárosok urbanizálódása, számos várossá nyilvánított településnek hiányoznak a városi funkciói és ez várhatóan nem is fog megváltozni. A régió egységes kezelését és egységes stratégia alapján történő fejlesztését nehezíti, hogy a térség sohasem működött egyetlen államként, így a városhálózat sem alkotott egységes rendszert, de ennek ellenére léteznek közös vonások. A térség egésze egyértelműen északnyugati irányba gravitál. A délszláv háború a kilencvenes években éket vert a régió északnyugat-délkelet irányú kapcsolatai közé. Az EU bővítésével a térség egyre nagyobb része egy egységes politikai és integrálódó gazdasági egységgé válik, így lassan lebomlanak az együttműködések politikai akadályai. A Duna-régió nagyvárosainak egyike sem olyan

4 Az Európai Unió nagytérségi terei abból a szempontból váltak érdekessé, hogy részben a Balkán-félsziget körül, részben pedig azon belül formáltak a fejlesztési, együttműködési kapcsolatokat. Mivel a pályázati terek többnyire csak egy programidőszakra szólnak, nem befolyásolják a térszerkezet hosszú távú alakulását. Az EU Duna-stratégiájának programtere lefedi a Balkán-félsziget nagy részét. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a félsziget meghatározó természeti és viszonyítási elemei nem a határoló tengerek, hanem a Duna (Hajdú, 2010).

domináns centrumtárség, amely köré – a politikai, a nemzeti határokat is átlépve – a dunai régió egésze szerveződhetne. Nincs olyan belső gravitációs központ, amely csaknem minden szempontból integrálhatná a régiót. A térség településhálózatának csúcán az 1-2 milliós városok, városrégiók állnak (az egész programterületet tekintve: Bukarest, Budapest, Bécs, Belgrád, Stuttgart, Szófia, München, Prága, Odessza). Ez az egész térség policentrikus városhálózatát eredményezi, ami a jövőben is predesztinálja a funkciómegosztást. Jelentős eredmény lehetne, ha a lehetséges funkciókat sikerülne a központok között „elosztani” és ezzel is erősíteni a hálózati együttműködést. Ezt a dekoncentrált koncentrációt segítheti, hogy a dunai térség városhálózatának egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy a fővárosok (a speciális helyzetű Bosznia-Hercegovina, valamint a két részben érintett nagy ország, Németország és Ukrajna kivételével) domináns gazdasági és népességi súllyal is bírnak, nem csak az országokon belül, de a városhálózat második szintjéhez, a régióközpontokhoz viszonyítva is. A Duna azonban csak az egyik potenciális korridor, amelyre felfűződhet egy fejlődő nagyvárosi kör. Délkelet-Európa esetében talán jelentősebb az Új Selyemút egy lehetséges tranzitútvonala, amely egyben az EU magterület elérését biztosító leggyorsabb magisztrálé: a X. (Románia esetében a IV.) páneurópai korridor.

1. ábra: Délkelet-Európa posztszocialista országai

Forrás: Rácz, 2017.

A második lehetséges átalakulási irány a közép-európaiság megerősödésével számol. Ennek több ország és régió esetében történeti hagyományai, közép-európai sajátosságai miatt van realitása. A közép-európai eszmeiség, az összetartó erő mindig olyan kihívásokkal és tervekkel teli időszakokban volt fontos, mint a mostani, amikor meg kellett, meg akarták különböztetni magukat ezek az államok a környező országoktól, praktikusán Kelet-Európától és a Balkántól. Ebből a szempontból a visegrádi országok jelentik a magterülete, a hagyományos nem nyugati (hanem Kelet-) Közép-Európát, amelyhez aktuális érdekei (és történeti értékei) alapján Szlovénia és Horvátország (Hajdú–Nagy, 2013), valamint Románia/Erdély és talán Szerbia/Vajdaság (Nagy, 2007) is közeledni szeretne, illetve közeledni fog. Ebben a gondolatmenetben egy bővülő visegrádi együttműködés (V4+) körvonalazódik. Négy európai nagyrégió (Közép-Európa, Kelet-Európa, Délkelet-Európa, Balkán) megítéléséről, a térfogalmak szubjektív felfogásáról, használatáról 2014-ben készült nagyszabású, nyolc állam (Magyarország és szomszédjai) közel 1300 geográfus hallgatójának mentális térképén alapuló felmérés (Hardi, 2015). Az eredmények vizuális megjelenítése jól érzékelteti a lehatárolás problematikáját és egyúttal a közép-európaiság megerősödését (vagy éppen a térközösség-vállalás ellenkező irányú változását Szerbia esetén – Nagy, 2015).

2. ábra: Délkelet-Európa EU-integrációs viszonyai, 2019

Jelmagyarázat: 1 – EU-tag; 2 – EU-tagjelölt; 3 – Potenciális EU-tagjelölt; 4 – Eurózóna-tag; 5 – Egyoldalúan eurót használ; 6 – EU Keleti Partnerség; 7 – Schengeni határ.

Forrás: Saját szerkesztés.

A harmadik lehetséges integrációs kép a visegrádi mintát követi, de nem annak kibővítéseként, hanem az EU-csatlakozók új, sajátos csoportját jelentő Nyugat-Balkán keretében. A Nyugat-Balkán ugyanis a tartósan, hosszabb távon az Európai Uniót kívül maradt országok gyűjtőfogalmaként egy lehetséges közeledésre ad okot az együttes érdekérvényesítés okán. Az egyes országok – következő pontban is részletezett – kockázati tényezői miatt azonban ez csak bizonyos államok között reális alternatíva. A Nyugat-Balkán azonban távoli nézőpontból az EU sajátos enklávéja marad (2. ábra).

Az átalakulási irányok között a dezintegráció Délkelet-Európa esetében mind külső, mind belső tényezők miatt lehetséges „fejlődési” alternatívaként adódik. A külső tényezők elsősorban geopolitikai jellegűek, amelyek közül több nagyhatalmi „erővonal” is kiemelendő. Délkelet-Európa szempontjából jelenleg az Európai Unió a legfontosabb tényező, ez negatívumként azzal jelenhet meg, ha az EU elfordul a térség országaitól, például „lemond” legfejletlenebb országai (Horvátország, Románia és Bulgária) szerveesebb integrációjáról, a schengeni határ megerősítése vagy belső problémái (pl. Brexit) miatt, esetleg nem törekszik a csatlakozni szándékozó nyugat-balkáni államok tényleges felkészítésére, segítésére. Egyes uniós tagállamok (szomszédsági, nemzetiségi, gazdasági, védelmi stb.) érdekei természetesen eltérhetnek ettől, ebből a szempontból Németország, Ausztria, Olaszország, valamint Szlovénia és Magyarország hatása emelhető ki. A klasszikus nagyhatalmi geopolitika szempontjából Oroszország és Törökország megkerülhetetlen tényező a térségben, mindkét államban olyan átalakulási folyamat zajlik, amely számottevő kockázatot hordoz Délkelet-Európa országaira nézve.

A nemzetközi közösség (elsősorban a NATO) jelenleg is több államban aktív, az irányító szerepben lévő USA és szövetségesei (itt is kiemelten az EU) elsősorban a stabilitásban, a status quo minél kisebb anyagi áldozattal járó fenntartásában érdekeltek. Emellett fontos szereplővé léptek elő a tehetősebb iszlám államok, befektetéseknek köszönhetően. A 2014 óta jelentkező migrációs válság ismét megmutatta, hogy a Balkán az egyik klasszikus útvonal Európa és a Kelet között, ez a fajta transzmigráció kiszámíthatatlan bizonytalansági tényező az egyes országok tekintetében. A belső problémákat, kockázatokat több tényező is alátámasztja. Az elvándorlás, a térségből történő kivándorlás olyan méreteket ölt, ami az államok nagy részének fejlődését, egyes régiók életképességét már középtávon is alapjaiban veszélyezteti (különösen a demográfiai jellemzők miatt). A Balkán „kódolt” jellemzői közé tartoznak az etnikai, nemzetiségi konfliktusok, amelyek kisebbség-, bel- és szomszédságpolitikai kihívásokat egyaránt jelenthetnek (nagyállam-tudat,

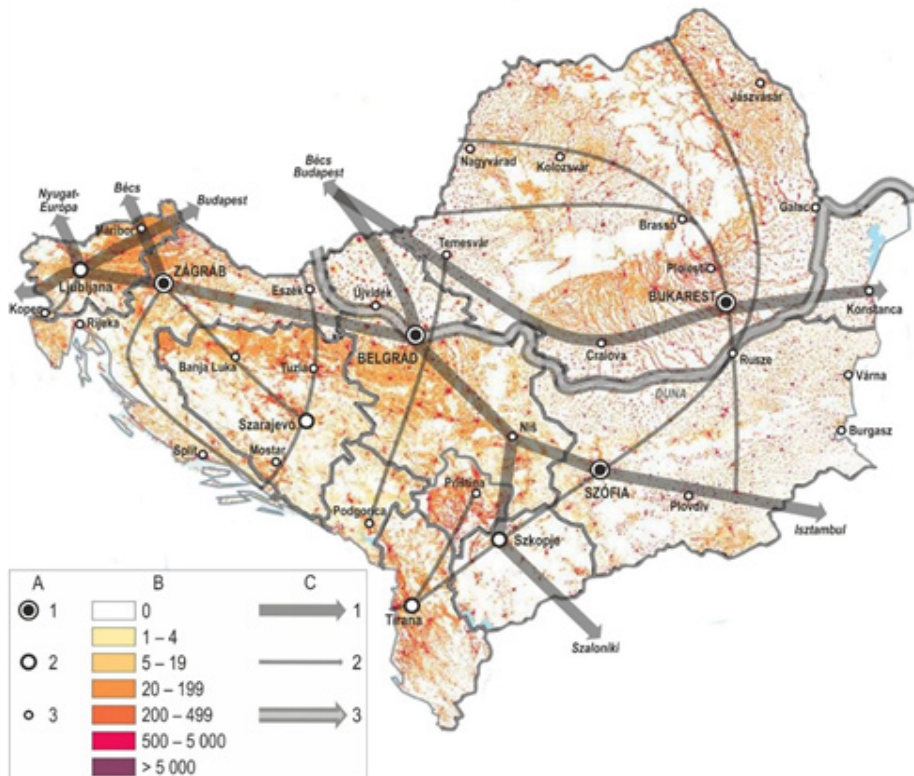

önrendelkezési igény, nacionalizmus stb.). Ez részben az államok többségét jellemző általános fejletlenség, a tartós gazdasági nehézségek (egyes esetekben a politikai káosz, a működésképtelenség) következménye.

Összegzés helyett

Az egyes államokon belül természetesen ezek a lehetséges átalakulási irányok térben differenciáltan jelentkezhetnek, ezért egy ábrán igyekszem megjeleníteni Délkelet-Európa általam gondolt térszerkezeti képét, amely alapvetően pozitív (integrációs) szemléletet tükröz.

3. ábra: Délkelet-Európa térszerkezete

Jelmagyarázat: A.1. – GaWC Béta világváros, A.2. – GaWC Gamma világváros, A.3. – Jelentős város; B – Népsűrűség fő/km²; C.1. – Transzbalkáni magisztrálé, C.2. – Belső térszerkezeti tengely, C.3. – Duna.

Forrás: Rácz, 2017.

Az ábra szintézis jelleggel készült, egyrészt támaszkodik a disszertáció írása során feldolgozott helyi és nemzetközi kutatások, transznacionális projektek, nemzeti fejlesztési anyagok (helyzetelemzések, stratégiák) megállapításaira, ábraanyagaira, másrészt kísérletet tesz a térszerkezeti modellek néhány alkotóelemének ábrázolására. A 3. ábra az előbbi lehetséges integrációs irányok és az 1. ábra kiegészítése, azokkal együtt értelmezendő, emiatt nem ismétlem meg információkat (országneveket, tengereket, szomszéd államokat). Az ábra készítésekor célom volt a teljes térség kitöltése, amelyre több megoldási lehetőség (földrajzi alaptérkép, területegységre jutó szintemelkedés, közigazgatási határok, népesség, gazdasági sűrűség, térségtípusok stb.) közül az adatok beszerezhetősége, összehasonlíthatósága, területi léptéke és mögöttes tartalma miatt a népsűrűséget választottam. Kutatásaim során a városhálózat legfelső szintjével foglalkoztam legmélyebben, mert az átalakulási folyamatok itt a leginkább kézzel foghatók és a térségek jövője szempontjából a nagyvárosok szerepe a meghatározó. A kiemelkedő csomópontok ábrázolása ezért alapvető igény volt (az elnéptelenedett és lakatlan területek szereplése pedig sajátosan árnyalja az összképet). A népsűrűség több nagyváros agglomerációját is megjelenítette, így a csomópontok esetében a globális városhálózatban (GaWC, 2017) betöltött funkciókat jelenítettem meg. Térszerkezeti tengelyekként a legfontosabb közlekedési és kommunikációs folyosók jelennek meg.

Irodalom

- BBSR 2011: *Metropolitan areas in Europe*. Bonn, Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development (BBSR) within the Federal Office for Building and Regional Planning (BBR).
- BRUNET, R. 1989: *Les villes européennes: Rapport pour la DATAR*. Montpellier, Reclus.
- BRUNET, R. 2002: Lignes de force de l'espace Européen. – *Mappe Monde*. 66. évf. 2. sz. 14–19. o.
- CONTI, S. 2000: *Hierarchy and Policentrism in Europe*. Dipartimento Interateneo Territorio, University of Turin, Italy.
- DURAND, M.-F.–LÉVY, J.–RETAILLÉ, D. 1992: *Le monde: espaces et systèmes*. Paris, Presses de Science Po Dalloz, Presses de Science Po Dalloz.
- EGRI Z.–TÁNCZOS T. 2015: Spatial Layers and Spatial Structure in Central and Eastern Europe. – *Regional Statistics*. 5. évf. 2. sz. 34–61. o.
- ESDP 1999: *European Spatial Development Perspective: Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU*. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.

- FÁBIÁN Zs. 2011: The role of neighbourhood in the regional distribution of Europe. – *Területi Statisztika* 14. 122–134. o.
- FARAGÓ L.–RÁCZ SZ. 2010: Városhálózat. In: HORVÁTH GY.–HAJDÚ Z (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat–Balkán országaiiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 241–272. o. (Régiók Európája, 4).
- FARAGÓ L. 2005: *A jövőalkotás társadalomtechnikája: a közösségi tervezés elmélete*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- FARAGÓ L. 2007: Térstruktúra: térdeák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. – *Tér és Társadalom*. 21. évf. 4. sz. 21–38. o.
- FISCHER, T. 1893: Die Südosteuropäischen Halbinsel. In: Kirchoff, A. (ed.): *Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde und Länderkunde: Länderkunde von Europa. II*. Vienna–Prague–Leipzig.
- GODDARD, J. 1995: Information and Communication Technologies, Corporate Hierarchies and Urban Hierarchies in the New Europe. In: Brochie, J. et al. (eds.): *Cities in Competition. Productive and Sustainable Cities for the 21st Century*. Melbourne, Longman Australia. 127–138. o.
- GORZELAK, G. 1996: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe*. London, Regional Studies Association and Jessica Kingsley Publishers. (Regional Policy and Development, 10).
- HAGGETT, P. 2006: *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest, Typotex.
- HAJDÚ Z. – ILLÉS I. – RAFFAY Z. (szerk.) 2007: *Délkelet–Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- HAJDÚ Z. – NAGY I. (szerk.) 2013: *Dél-Pannónia*. Pécs–Budapest, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 13).
- HAJDÚ Z. 2010: A Balkán az európai térben. In: HORVÁTH GY.–HAJDÚ Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat–Balkán országaiiban*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 17–42. o.
- HARDI T. 2015: Közép–Európa, Kelet–Európa, Délkelet–Európa és a Balkán – eltérő elképzelések a nagyterekről. In: HARDI T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép–Európában*. Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 89–151. o.
- KINCSES Á.–NAGY Z.–TÓTH G. 2013: Európa térszerkezete különböző matematikai modellek tükrében, I. rész. – *Területi Statisztika*. 16. (53.). évf. 2. sz. 148–156. o.
- KORMOSS, I.B.F. 1953: *Carte de la population de l'Europe. Extrait de la carte en préparation. II economia*. Brussels, Orbis Terrarum Europae.

- KUNZMANN, K. R. 1992: *Zur Entwicklung der Stadtsysteme in Europa. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft.* 134. 25–50. o.
- LEIBENATH, M. et al. 2006: *Grenzüberschreitende Raumentwicklung zwischen Deutschland und der Tschechischen Republik (Přeshraniční územní rozvoj: spolupráce mezi Německem a Českou republikou).* Bonn, Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung (BBR).
- NAGY I. 2015: Szerbia térszerkezeti felosztása és annak tükröződése az egyetemi hallgatók mentális térképében. In: HARDI T. (szerk.): *Terek és tér-képzetek: Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában.* Somorja, Győr, Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 303–320. o.
- NAGY I. (szerk.) 2007: *Vajdaság.* Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó. (A Kárpát-medence régiói, 7).
- NEMES NAGY J. 1998: *A tér a társadalomkutatásban.* Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember-Település-Régió).
- NORDREGIO 2004: *Espon 1.1.1. project. Potentials for polycentric development in Europe. Final report.*
- PROBÁLD F.–SZABÓ P. 2005: Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Z. –Schweitzer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 159–170. o.
- RÁCZ Sz. 2017: *A posztoszocialista Délkelet-Európa térszerkezeti és városbá-
lázati folyamatai.* PhD-disszertáció. Pécs, PTE Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- RECHNITZER J.–SMAHÓ M. 2011: *Területi politika.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RECHNITZER J. 1998: *Területi stratégiák.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- RECHNITZER J. 2013: Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. – *Geopolitika a XXI. században.* 3. évf. 4. sz. 35–52. o.
- SATTLER, R. J. 1971: *Europa – Geschichte und Aktualität des Begriffes.* Braunschweig, Limbach.
- SIC! 2006: *Sustrain Implement Corridor. Short factbook.* http://195.230.172.167/cms_sic/upload/pdf/061010_SIC_LongFactbook.pdf
- SZABÓ P.–ARKAS M. 2014: Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. – *Tér és Társadalom.* 28. évf. 2. sz. 67–86. o.
- SZABÓ P. 2008: A térszerkezet fogalma, értelmezése. – *Tér és Társadalom.* 22. évf. 4. sz. 63–80. o.
- SZABÓ P. 2012: Térszerkezeti modell – területszerkezeti ábra. In: NEMES NAGY J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés.* Budapest, ELTE

Regionális Tudományi Tanszék. 187–197. o. (Regionális Tudományi Tanulmányok, 16).

SZABÓ P. 2015: *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

ZEUNE, A. 1808. *Gea. Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*. Berlin, Wittich.